

ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA SABRİ EFENDİ VE ARAPÇA ŞİİRLERİ SHEIKHULISLAM MUSTAFA SABRI EFENDI AND HIS ARABIC POEMS

Murat SULA*

Öz

Mustafa Sabri Efendi, 1869 yılında Tokat'ta doğdu. Eğitimine memleketinde başlayan ve daha sonra Kayseri'de devam etti ve İstanbul'da tamamladı.

Müderris, imam, Huzur Dersleri üyeliği, Hâfız-ı kutub ve ileri düzeyde hadis müderrisliği görevlerinde bulundu. Farklı kurum ve kuruluşlarda üyelik ve reislik görevlerini deruhte etti. Siyasete ilgi duyan M. Sabri Efendi, Tokat'tan Meclis-i Meb'ûsan'a milletvekili olarak girdi. Bâb-i Ali Baskını'ndan sonra, İstanbul'u terk etti.

Şeyhülislam olduğu dönemlerde Milli Mücadeleye karşı çıkan ve bu hareketi engellemek için gayret sarf eden M. Sabri Efendi, Milli Mücadelenin başarılı olmasından sonra 1922'de, oğlu İbrahim (ö. 1983) ve bazı aile fertleriyle birlikte ülkeyi terk etti ve Mısır'a gitti. 1927'de Türkiye vatandaşlığından çıkarıldı. 1954 yılında Mısır'da hayatını kaybetti ve orada defnedildi.

Erken yaşlarda yazı yazma başlayan ve hayatının sonuna kadar yazmaktan geri durmayan M. Sabri Efendi, Türkçe ve Arapça yayınlanan birçok yayın organlarında onlarca telif ve çeviri makale, on dört kitabın haricinde Türkçe olarak Hakiki Şiirlerim, Mahşer, İhtiyarlığım, Menfi Dua ve Yarn ve bu makalenin konusunu teşkil eden Nûn, Dâd, Hâ' ve Dâl kafiyeli Arapça şiirler kaleme aldı.

Makalenin temel amacı, Mustafa Sabri Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında özet bilgi vermek ve müstakil bir çalışma mahiyetinde ele alınmayan Arapça şiirlerini muhteva, kelime, yapı, belâğat ve şiir zarureti yönlerinden tahlil ederek orijinal metinleriyle birlikte sunmaktır. Giriş ve Sonuç'un haricinde üç bölümden oluşan makalenin birinci bölümde, Mustafa Sabri Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümde, Arapça şiirleri ele alınmıştır. Burada şiirlerin manzum çevirisi yapılmadan muhtevaları anlatılmış ve ardından orijinal metinleri verilmiştir. Üçüncü bölümde, şiirlerin tamamı kelime yapısı, en uzun şiiri olan Dâd kasidesi ise yapı, belâğat ve şiir zarureti yönlerinden de tahlil edilmiştir. Sonuçta ise makalede ele alınan konuların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sabri Efendi, Şiir, Gandhi, Mustafa Kemal (Atatürk), Hilafet .

Abstract

Mustafa Sabri Efendi was born in Tokat. He studied classical Islamic science as a child in Tokat then he received further instruction in Kayseri and İstanbul.

He was obtained as a lecturer, imam, Muhatab of the Huzur Dersleri, Hafız-ı kutub. Then he was appointed as professor of Hadith in an advanced school.

Apart from these, he was been in various tasks and positions in the different institutions and organizations. Mustafa Sabri Efendi, was elected to Meclis-i Mebûsan from Tokat after declaration of the Second Constitution. After the Bab-i Ali Raid, he had to flee İstanbul.

While he was Sheikhulislam, he was against the National Resistance. Upon the success of the National Resistance, he left the country with some family members and moved to Egypt in 1922. In 1927, he was devised of his Turkish citizenship with his son İbrahim (d. 1983). He never returned to Türkiye. He died in Egypt on 1954 and buried there.

Mustafa Sabri started writing when he was young and remained productive writer until late date his life. He published fourteen books, numerous original and translated articles in the various journals.

In addition to he wrote numerous poems in Ottoman Turkish; such as Hakiki Şiirlerim, Mahşer, İhtiyarlığım, Menfi Dua ve Yarn and Arabic languages. His Arabic poems such as Nûn, Dâd, Hâ' ve Dâl Kaside are the basis of this article.

Main objective of this article is to give information about M. Sabri Efendi's life and his poems in Arabic language. The article is consisting of three chapters except of Introduction and Conclusion.

In the First chapter was given knowledge about Mustafa Sabri's life and his books published and unpublished in Arabic and Ottoman Turkish. In the Second chapter, there is information about his poems in Arabic language. The evaluation of poems in different directions; words, structure, rhetoric and grammar violations/şiir zarurati was discussed in the third chapter. In the conclusion, was evaluated the information given in the article.

Keywords: Mustafa Sabri Efendi, Poem, Gandhi, Mustafa Kemal (Atatürk), Caliphate.

Giriş

Osmanlı Devleti toplumunda hızlı bir şekilde gerçekleşen değişim hareketlerini üst düzey bir görevli kişi olarak yaşayan ve İslâm medeniyetinin Batı karşısında sönükleşmesini engellemek olmasa da yavaşlatmak için doğru bildiği yolda fikrî, siyâsî ve ilmî mücadelelere girişen Mustafa Sabri Efendi, hayatını, bu mefkûresinin tahakkuku yolunda harcamıştır. Bu amaçla döneminde hararetle tartışılan problemlere

* Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı, muratsula@gmail.com

bigâne kalmayıp çözüm üretmek ve onların gerçek nedenlerini anlatmak için muhtelif gazete ve dergilerde telif ve tercüme makaleler yayınlamış ayrıca birçok eser de kaleme almıştır. O. Bu tür çalışmaların haricinde yine gündemi işgal eden mevzular da dâhil diğer çalışmalarında ele aldığı mevzuları şiirler vasıtasıyla anlatmayı tercih etmiştir.

Bu makalede, ele alındığı şekliyle, şimdiye kadar müstakil bir çalışma konusu yapılmayan M. Sabri Efendi'nin Arapça şiirleri muhteva, kelime örgüsü, yapı, belâğat ve şiir zaruretleri bakımından işlenecektir. Çalışma esnasında şiirlerin, manzûm çevirileri değil çözümlenebilen içerikleri düz metin olarak verilecektir. İncelenen başlıklardan şiirlerin belâğat yönüne tealluk eden konular ayrı bir çalışmanın mevzuu olabilecek genişlikte olması hasebiyle burada bir şiir üzerinden belli başlı sanatlarla işaret etmekle yetinilecektir.

Makale, giriş ve sonucun haricinde, Mustafa Sabri Efendi'nin hayatının kısaca tanıtıldığı ve eserlerinin zikredildiği birinci, muhtevalarıyla birlikte şiirlerinin ele alındığı ikinci ve kelime, yapı, belâğat ile şiir zarureti açısından değerlendirildiği üçüncü bölümden müteşekkildir.

A- Hayatı ve Eserleri

M. Sabri Efendi, 1286/1869 tarihinde Tokat'ta doğdu. Babasının Adı Ahmed Kazabâdî'dir (İBB Atatürk Kitaplığı: 56557). Temel öğrenimine memleketinde başladı ve on yaşında hafızlığını tamamladı. İslâmî ilimleri Zûniyêde Ahmed Efendi (ö. ?) ve Kayseri'de Divrikli Mehmed Emin Efendi'den (ö. 1908) tahsil etti. Daha sonra İstanbul'a gidip Gümülcineli Ahmed Âsım Efendi (ö. 1911) ile Mehmed Âtîf Efendi'nin (ö. ?) derslerine devam etti ve Köse Niyazi Efendi'den (ö. ?) ise kıraat ilmi okudu.

Genç yaşta Ruûs imtihanında başarı sağlayarak Fâtih Camii müderrisliği (1890) ile Beşiktaş Âsâriye Camii imamlığına (1896) atanan M. Sabri Efendi, iki yıl sonra II. Abdülhamid'in katıldığı huzur dersleri üyeliğine seçildi. 1899-1904 arasında Yıldız Sarayı Kütüphanesinde "hâfız-ı kütüb" görevini ifâ etti. Medresetü'l-vâizîn'de tefsir, Medresetü'l-mütehassısîn ile Süleymaniye Medresesi'nde hadis hocalığı yaptı.

Bunun yanında, Silistre müftülüğü, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye'nin kurucu üyeliği (1905), Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye reisliği, Ahâli Fırkası (1910) ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurucu üyeliği (1919), Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne dönüşen Cem'iyet-i Müderrisîn reisliği ile Âyan Meclisi üyeliği görevlerinin haricinde Mısır'a yerleşmesinden sonra da, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye ve Mısır Evkaf Vezirliği bünyesinde kurulan Lecnetü'n-nühûd üye görevlerinde bulundu.

Ayrıca siyasetle de yakından ilgilenen M. Sabri Efendi, II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Tokat mebusluğu, Damad Ferid Paşa (ö. 1923) hükümetlerinde şeyhülislamlık ile Haziran 1919'da Paris Konferansı'na giden Damad Ferid Paşa'nın yerine sadrazamlık ve 1920'de Şûrâ-yı Devlet reisliği makamlarına vekâlet görevlerini de deruhte etti.

İki farklı siyasi döneme şahit olması itibarıyla muhadram siyaset adamı olan ve Batılılaşma hareketine karşı daima İslâmî inanç ve değerleri savunmayı amaç edinen Mustafa Sabri Efendi, Sevr Antlaşması'nın (1920) şartlarını görüşmek üzere toplanan Şûrâ-yı Saltanat'ta antlaşmanın imzalanmasını savunanlar arasında yer alarak Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine karşı tedbirler alınmasını önermiş ancak teklifinin kabul edilmemesi üzerine yürütmekte olduğu şeyhülislamlık görevinden Eylül 1920'de istifa ederek bu hareket karşısındaki isabetsiz duruşunu devam ettirdi.

İttihat ve Terakkî hükümetinin kurulmasının ardından Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na bağlılarının, Bâbü'lî Baskını'nda tutuklanmaya başlamalarından sonra İstanbul'dan kaçan Mustafa Sabri Efendi'nin, göç hayatı başlamış oldu. Bu tarihten itibaren Mısır (1913), Romanya, İstanbul, Bilecik, İskenderiye, Kahire (1922) Mekke, Mısır, Lübnan Gümülcine (1927), Atina (1932) Kahire (1932) ile İskenderiye şehirlerini bazen geçit güzergâhı bazen de kısa ya da uzun süreli ikametgâh edindi ve sonunda Kahire'ye kalıcı olarak yerleşti. 12 Mart 1954 tarihinde burada vefat etti ve Abbâsiye'ye defnedildi.

Eserleri

Mustafa Sabri Efendi, siyaset ve basın alanında olduğu ilmî sahada da hep aktif olmuş bu amaçla inandığı ve doğru kabul ettiği fikirleri anlatmak, savunmak ve karşıtların bu konulardaki yanlış düşüncelerini çürütmek amacıyla; 1908-1912 tarihleri arasında çıkardığı ve baş muharriri olduğu *Beyanü'l-Hakk* gazetesinde kaleme aldığı yazılarından oluşan *İslâm'da Münâkaşaya Hedef Olan Mes'eleler* (İstanbul 1984), Tatar âlimi ve düşünürü Musa Carullah Bigiyef'in (ö. 1942) görüşlerini eleştirdiği *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmîyyesi* (İstanbul 1919), Hâşim Nâhid'in (ö. 1962) *Türkiye İçin Necat ve İ'tidâl Yolları* isimli eserinin eleştirisi olan *Dînî Mücedditler yâhud Türkiye İçin Necât ve İ'tilâf Yollarında Bir Rehber* (İstanbul 1922), halifelüğün ilgasına dair eleştirel fikirleri ile bu eylemin arkasındaki gerçek nedenlerden bahsettiği *en-Nekîr 'alâ münkirî'n-ni'me mine'd-dîn ve'l-hilâfe ve'l-ümme* (Beyrut 1924), Ali Abdurrazik'in (ö. 1967) halifelik ile İslâm'da devlet yapısı hakkındaki fikirleriyle ilgili tenkitlerini içeren *İslâm'da İmâmet-i Kübrâ* (Yunanistan 1928), *Kitabu Savm-i Ramazan* (Gümülcine 1928), *Risale fi'l-iman ve's-selat ve's-savm* (Yunanistan 1928), *Risâle*

fi'l-îmân ve's-salat ve's-savm (Gümölcine 1931), Kur'ân'ın tercümesi ve namazda okunmasının hükümlerini ele aldığı ve bu konuda bazı İslam âlimlerinin fikirlerine yer verdiği *Mes'ebetü tercemeti'l-Kur'ân* (Kahire 1932), kader ve hür irade gibi kelâmî konularda kendisinin ve İslam âlimlerin görüşleri ile bunlara verdiği cevaplarından müteşekkil *Mevkîfü'l-beşer tahte sultânî'l-kader* (Kahire 1933), bazı Mısırlı bilginlerin mucize ve yeniden diriliş mevzularındaki fikirleri ile bunlara karşı savunmalarından oluşan *el-Kavlü'l-fasl beyne'llezîne yü'minûne bi'l-ğayb ve'llezîne lâ yü'minûn* (Kahire 1361), Allah'ın varlığı ve vahdet-i vücud gibi kelâmî ve tasavvufî konuları ele aldığı ve görüşlerini beyan ettiği *Mevkîfü'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem* (Kahire 1369) ile Batının fikirleri etkisinde kalarak kadına toplumda yeni roller biçmeye çalışanlara verdiği cevapları ve kadın konusundaki düşüncelerini ihtiva eden *Kaolî fi'l-mer'e ve mukârenetuhu bi akvâli mukallideti'l-Garb* (Kahire 1935, Beyrut 1982) isimli kitaplar telif etmiştir.

Kitapların haricinde, Türkçe yayınlanan *Beyânülhak*, *Peyâm-ı Sabah*, *İkdâm*, *Sebülürreşâd*, *Malûmât*, *Tarîk*, *Yarın* ile *Alemdar* gibi periyodik yayınlanan dergilerde ve Arapça neşredilen *el-Ahrâm*, *el-Ahbâr*, *el-Mukattam*, *Minberü's-şark*, *el-Feth*, *el-Hidâyetü'l-İslâmiyye*, *el-Câmi'atü'z-Zeytûniyye* gibi gazete ve dergilerde din ve din dışı konularda Kelime fi mevkîfün-nisa ma'a'r-ricâl, el-Mu'cizât ve'l-müteşâbihât, el-İslâm ve'l-müşkilâtü'l-ictimâiyye, Te'addüd-i zevcât konulu Türkçe ve Arapça telifin yanında Şekîb Arslan'ın Neden Müslümanlar Geriledi ve Diğerleri İlerledi (1934), İslâm'da Şura (1929), Mısır'da Yeni Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu (1929) ile Zorunlu Hristiyanlaştırma ve Fransa'nın Keşfedilen Siyaseti (1930) isimleriyle tercüme makaleleri yayınlamıştır.

Ayrıca, hayatını anlattığı *Saydu'l-hâtır* (Mekke 1925), kılık kıyafet konulu *Hükmü lübsi'l-kubba'a ve'l-burneyta* (Romanya 1925), Mısır'a yerleştikten sonra telif etmiş olma ihtimali yüksek görülen ve altmış kadar eski Arap şairin seçme şiirlerini ihtiva eden *Muhtârât mine's-ş-i'ri'l-'Arabî* isimli şiir antolojisi, Türkiye'den ayrılmadan kaleme aldığı tahmin edilen *Hâşiye 'alâ Netâici'l-efkâr*, Huzur dersleri esnasında incelediği ve risale halinde tertip ettiği *Mes'ebetü'l-Yemini'l-gamûs* ile *Mir'âtü'l-usûl Tercümesi* gibi yayınlanmayan çalışmaları da vardır.

Mensur eserlerinin haricinde, Türkçe olarak; Hakiki Şiirlerim, Mahşer, İhtiyarlığım, Menfî Dua, ve Yarın ile Nûn, Dâl, Hâ' ve Dâd kafiyeli Arapça şiirler kaleme almış ve yayınlamıştır.

Gerek kitap gerekse gazete ve dergi yazılarında Batılılaşmanın etkisinde kalıp İslâm'ı bu çerçeveden yorumlayan ve kadın hakları savunuculuğuyla tanınan yazar Kâsım b. Muhammed Bek Emîn (ö. 1908), ilim ve fikir adamı Muhammed Ferîd Vecdî (ö. 1954), tefsir ve fıkıh âlimi, fikir ve mücadele adamı Ezher şeyhi Muhammed b. Mustafâ b. Muhammed el-Merâgî (ö. 1945), gazeteci, siyasetçi ve düşünür Muhammed Hüseyin Heykel (ö. 1956) ile hilafet karşıtı siyaset bilimci Ali Abdürrâzık gibi Mısırlı aydınların görüşlerini şiddetle eleştirmiştir. Devrin Arap tarihçilerinden Muhammed Abdullah Annân'ın (ö.?) Osmanlı Türkleri aleyhindeki asılsız iddialarına cevap vererek ileri sürdüğü tezleri çürütmüş ve Hristiyanlıkta olduğunun aksine İslâm'ın bilimle çatışmadığı fikrini ve kadınların belli şartlara göre örtünmesinin dinî yükümlülük olduğunu ısrarla savunmuştur (Yavuz, 2006: XXXI, 350-353).

B- Şiirleri ve Muhtevaları

Mustafa Sabri Efendi, ilk olarak 1897 yılında yazmaya başlamış ve bu özelliğini hayatı boyunca devam ettirmiştir. Siyaset, fikir ve bilim adamı olan yazar, fikirlerini sadece gazete yazıları ve eserleriyle değil şiiriyle de kitlelere duyurmaya çalışmıştır.

M. Sabri Efendi, edebiyat alanına diğer konular gibi ilgi duymuş ve bu amaçla dönemindeki edebiyat sahasındaki çalışmaları ve fikirleri yakından takip etmiş bu amaçla, Cenab Şehabeddin (ö. 1934), Mehmed Âkif Ersoy (ö. 1936), Abdülhak Hamid (ö. 1937), Tevfik Fikret (ö. 1925), Ziya Paşa (ö. 1880) Galib el-Mevlevî (ö. 1795) ve Süleyman Nazif (ö. 1346) gibi farklı edebi akım taraftarı Türk yazar ve şairlerin eserlerini okumuştur (Kavsî, 1427/2006: 206-207).

M. Sabri Efendi, Arap dili ve edebiyatına, Arapçanın, Kur'ân dili olması hasebiyle daha farklı bakmış ve dillerin en üstünde değerlendirmiştir. Zira şiirlerinde ve bu dille ilgili olarak: "Dünya üzerinde, önceki nesillerin yazdığını sonrada gelenlerin anlayamayacağı derecede değişikliğe uğrayan bir bulamazsınız. Ancak Arap dili böyle bir değişime maruz kalmamıştır. Zira bin senden fazla bir dönem önce yazılmış bir metni bugün kaleme alınmış gibi okuyabilmekte ve anlayabilmekteyiz. Bu, hiç şüphesiz, bir kelimesi dahi değişmeyen ve nazil olduğu lafızla korunan Kur'ân sayesinde gerçekleşmiştir." (Kavsî, 1427/2006: 208) değerlendirmesinde bu hassasiyetini görebilmekteyiz. Yazar, bu konudaki birikimini geliştirmek amacıyla, ... gibi klasik Arap şairlerin yanında Mısırlı şâir Mahmûd Sâmî b. Hasen Hüsnî Bek el-Bârûdî'nin (ö. 1904) Abbâsî dönemine ait otuz şairin divanlarından derlediği (Karaaslan, 1992: V, 91) *Muhtârât'*ını okumuş ve bunların bir kısmını dahi ezberlemiştir. Çağdaş edebiyatçılardan Şekîb Arslan'ı, şiirinden dolayı eleştirmiş olsa da "büyük şair" olarak nitelediği Ahmed Şevkî'yi, yazılarını büyük bir beğeni ile takip ettiği ve "Vahyu'l-Kalem'inde, dünyanın

gürültüsüne değil kalbinin ilhamına, gönlünün fisıltısına ve imanın çağrısına ses verdiği için insanı âlemler arasında gezdiren başka birini tanımıyorum” şeklinde takdir ettiği M. Sâdık er-Râfî ile Seyyid Kutub’u (ö. 1966) eserleriyle takip etmiştir (Kavsî, 1427/2006: 209-210).

M. Sabri Efendi’nin edebiyatla bu kadar yakından ilgilenmesi, şairlik yönünün gelişmesine ve bu alanda eserler kaleme almasına vesile olmuştur. Bu makalede onun Arapça şiirleri farklı veçhelerden ele alınmaya çalışılacaktır. Makalenin esasını teşkil eden yazarın şiirlerini, konu itibarıyla reddiye, şikâyet, medih ve vasıf şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

M. Sabri Efendi’nin ilgilendiği mevzularda şiire başvurmasındaki amacını, şiirin, bir düşünceyi ifadede, topluma iletmede ve hafızaya naksetmede nesirden daha etkili bir araç olmasından yararlanmayı istemiş olması şeklinde anlamak mümkündür.

Mustafa Sabri Efendi’nin muhtelif beyitlerden müteşekkil Nûn, Dâd, Hâ’ ve Dâl isimlerini taşıyan kaside formundaki şiirlerinin muhtevaları şöyledir.

I- Nûn Kasidesi:

Adını kâfiye harfinden alan şiirin konusu, Ahmed Şevki’nin, İstanbul’dan Mısır’a dönen Hidiv İkinci Abbas’ın annesi Emine Valide Paşa’ya hitaben kaleme aldığı şiirine reddiyedir. Hanım efendiden, İstanbul’daki gelişmeler hakkında toplumunu bilgilendirmesini isteyen fakat asıl amacı, yönetimdeki padişahı yermek olan A. Şevki’nin, şiirinde ele aldığı konuların özeti şöyledir: Padişah her ne kadar müminlerin emiri olarak anılıyor ise de aslında o, isyancıların dostu olup İslam’a zillet elbisesini giydirerek Allah’ın halifelerini kendisinin hizmetçileri haline dönüştürmüştür. Bu davranışıyla da kendisi, Binbir Gece Masallarında, zan peşinde koşup süslü rüyalar tahayyül edenlerin idaresindeki avcıyı andırmaktadır. Buyruklarının sadece hapishanelerde uygulanabilir olması itibarıyla de saraydaki zarif genç bir kızı çağrıştırmaktadır. A. Şevkî, kasidesini, Anadolu’daki hareket önderlerinin, tek kişiye dayalı idareyi silip yok etmelerinin nedenini, bu tür bir idarenin kabul edilemez ve lanetli olması şeklinde dillendirdiği cümleleriyle sonlandırmaktadır.

22 Ekim 1922 tarihli *el-Ahram* gazetesinde yayımlanan (Ahmed Şevkî (ts): I, 257-358; Muhammed Hüseyin, 1405/1985: II, 25-26) şiir şöyledir:

علمي الجارات مما تعلمين	جارة الإسلام، في محنته	- ٠١
طلعة الخيل عليها والسفين	ذكرهين فَرَوْقا وصِفي	- ٠٢
كان يدعى بأمر المؤمنين	وولياً للطواغيت بها	- ٠٣
خلفاء الله أثواب القطين	ألبس الإسلام ذُلاً، وكسا	- ٠٤
دولة الوهم ومُلْك الحالمين	كان كالصياد في دُولته	- ٠٥
وهو كالعادة في القصر سجين	أمره في السجن غادِ رائح	- ٠٦
مثلوا في الملعب المستوزرين	حمل الأعباء عنه غُصبة	- ٠٧
فازدراهم وجري يحمي الغرين	قد أباحوا دمَ أسادِ الشرى	- ٠٨
من إمام السوء والرهط المَهين	سال دون المُلْك حتى انتاشه	- ٠٩
إن حكم الفرد مردول لعين	محق الفرد وألغى حكمه	- ١٠
طلَّقَاء بعد رق ظافرين	قد تركتِ الترك في آجامهم	- ١١
بذلوا الغالي فأبوا بالثمين	أخذوا دُولتهم من دمهم	- ١٢
أن يكونوا عشرات أو مئين	لم يُوهنهم ولم يقعد بهم	- ١٣
وإلى الموت عليه مُقسمين	بسطوا الأيدي إلى ميثاقهم	- ١٤
بالخياليتين أو بالهازيين	وتحدوا هازنا ينعتهم	- ١٦

Mustafa Sabri Efendi, Ahmed Şevkî’ye aynı kafiyeli yedi beyitlik şiirle cevap verir. Şiirine, öncekilerin zulümlerini hatırlatan kişinin, “Tek kişiye dayalı idare, kabul edilemez olduğu için kişi ve yönetimini ortadan kaldırmıştır” ifadeleriyle giriş yapar ve devamında, ilgâ edilenin, kişinin değil Allah’ın hükmü olduğu bu nedenle Allah’ın lanetinin, bilmedikleri şeyleri gerçekmiş gibi gösterenlerin üzerine olduğuna vurgu yapar. Kasidesini, onuru zedelemesi düşünülmeden ileri geri konuşmaların, hak ile alay etmede yeterli olduğunu bildiren ifadeleriyle sonlandırır. Mustafa Sabri Efendi’nin, 17 Rebiulevvel 1342/27

Temmuz 1923 tarih ve 10533 sayılı *el-Mukattam* Gazetesi'nde neşredilen bu şiiri şöyledir (Kavsî, 1427/2006: 365):

حسنات الظالمين الأولين:	قلتم في رجل دكرنا	- ٠١
إن حكم الفرد مردول لعين	"محق الفرد وألغى حكمه	- ٠٢
لعنة الله عليكم كاذبين	ويقول العبد تعقيبا لكم	- ٠٣
أوجدوه وهو كالفرد مهين	أين محق الفرد بل من عدم	- ٠٤
بل حكم شرع رب العالمين	ليس ما ألغاه حكم الفرد	- ٠٥
حاطب الليل فذا الخبط يشين	وضح الصبح لذي عينين يا	- ٠٦
رغم أنف المسلمين الغافلين	وكفى ذا الهزء بالحق على	- ٠٧

II- Dâd Kasidesi:

Kasideleri arasında en uzun olanıdır. Adını diğerleri gibi kafiye harfinden alan bu şiiri yetmiş üç beyitten oluşmaktadır. Kaside, Sabri Efendi'nin Türkiye'den ayrılmasına neden olan hadise sonrası yerleşmek üzere gittiği Mısır halkından gördüğü insanlık dışı muamelelerden duyduğu ıstırabı, bunun düşüncesinde yol açtığı sorunu, Anadolu'da gelişen olayları ve bunların gerçek nedenlerini konu edinmektedir. Muhteva itibariyle şikâyet ve tasvir özellikli olan bu şiiri üç bölümde ele almak mümkündür:

I. bölüm 1-5. beyitlerden oluşmaktadır. İltica etmek üzere gittiği Mısır halkını kastederek nida cümlesiyle şiirine giriş yapan şâir, kendisine ve ailesine reva görülen uygunsuz davranışların, üzerinde bıraktığı etki nedeniyle uzun süre devam edecek hüznü yol açtığını dolayısıyla da sığındığı bu ülke halkına karşı kızgınlığın uyanmasına neden olduğunu belirtir. Devamında, ikinci bir nida ile ülkeyi, tağutların kullarının yaşadığı yer olarak niteler ve kendisine yapılanlar karşısında sevinmemeleri gerektiğinin altını çizer. Karşılaştığı nâhoş muameleler sebebiyle taşkınlığa gelmemesini ve gözyaşlarına hâkim olması gerektiğini zira maruz kaldığı durumun, zamanın bir felaketi olarak görmesi gerektiğini söyleyerek musibetlerin geçiciliğini kendisine telkin ederek teselli bulmaya çabalar.

*

**

6.-69. beyitlerden oluşan ikinci bölümün ilk beyitlerinde M. Sabri Efendi, Türkiye'den kaçışının nedenleri üzerinde durur ve nedenini; dininden yüz çeviren, bozgunculuğa dalan, namus ve şeref konusunda hassasiyeti olanlara karşı savaş açanlardan oluşan bir hükümetten kaçış şeklinde açıklar. Ayrıca iltica etmek niyetiyle sığındığı Mısır halkının kendisine ve âilesine karşı sergiledikleri davranışların nedenleri üzerinde duran şâir, Mısır'ı tercih etme sebebini ise; onu, İslâm diyarı olarak görmesi ve orada kendi durumundaki kişiler için rahat bir ortamın bulunabileceğine olan inancıyla açıklar. Ne var ki, bu konuda yanıldığını, ülke halkının kalpleri ve kulakları Allah tarafından işlevsiz bırakıldığı gibi gözlerinin de perdelenip hakikatleri göremez duruma getirildikleri için kendilerine karşı sabredilmesi zor davranışlarda bulduklarını dile getiren M. Sabri Efendi, maruz kaldığı böylesi olumsuz bir durumun sadece Mısır'da görülebileceğine işaret eder. Durumun vahametini somutlaştırmak için kalp ile göz körlüğü arasında kıyaslamada bulunarak gözdekinin yumurta kabuğu mesabesinde olduğunu belirten M. Sabri Efendi, kendilerine karşı sergilenen davranış itibariyle Mısır halkı ile kaçmak zorunda kaldıkları arasında benzerlik olduğunu ancak Mısır halkının, dişleriyle kendilerini öldürme şansını kaçırmış olmalarına rağmen sebbetmeleriyle daha fazla eziyet ettikleri için küfrün eşiğinde bulduklarını ileri sürer. Sebebini ise, bu ülke halkının övgüleri gibi hicivlerinde de ölçü diye bir şeyin olmamasına bağlayan M. Sabri Efendi, bu konudaki değerlendirmesinin isabetli olduğunu; verdiği zararın kisasından muaf olduğunu bilmeyen köpekler misali, kendilerine havlayıp ısırma çabaları ve üstelik ihtiyaç halinde olan, hastalıklarla boğuşan ve gurbet hayatını yaşayan kendilerine bu dönemde en azılı düşmanlıklarını göstermeleriyle destekler. M. Sabri Efendi, bu durumun kendisinde, Arap halkına karşı beslediği muhabbet, hürmetini izhar edememesine ve olumlu düşüncelerinin zayıflamasına yol açtığının altını çizer.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen kendisini frenlemeye ve bu tür davranışları genellemeden kaçınmaya çalıştığına vurgu yapan M. Sabri Efendi, Arap milleti içinde Mısırlılar gibi çirkin görünüşlü ve kin dolu başka insanları görmeyen mümkün olmadığı değerlendirmesinde bulunur ve bunu da onların, Kiptilerin torunları olmalarına bağlar.

Bölümün son beyitlerinde, ülkenin yol göstericileri, toplumun cömertliği ve vefalarının nerede kaldığını soran şâir, Mısır halkının, kendilerine sığınan misafirlere karşı zorunlu ve gönüllük esasına dayanan görevlerini dahi yerine getirmemelerinden yakınır.

Muhteva itibariyle birden fazla konuya şamil olan kasidenin 27.-40. beyitlerde Mustafa Sabri Efendi, Hidiv II. Abbas'ın annesine hitaben kaleme aldığı şiirinde, Anadolu'daki değişimin önderlerini övüp padişahı kötüleyen Ahmed Şevkî'yi ve tutumunu ele alır.

M. Sabri Efendi, Ahmed Şevkî'nin, Hidiv İkinci Abbas'ın annesine hitaben söz konusu şiiri kaleme almasının asıl nedenini, dünya menfaati sağlamak olarak belirtir. Bu konudaki ilginçlikleri, şiirin yazılmasında böyle bir amaç normal olmakla birlikte beraber, bunun velâyet hakkına sahip olan dönemin halifesine söverek gerçekleştirilmeye çalışılmış olması, bu davranışın bir örneğini Arap edebiyatında görmenin imkânsız olması şeklinde sıralayan M. Sabri Efendi, şiirde dile getirilen konuların hanumefendi tarafından anlaşılmamış gözüktüğü zira olayın künhüne vakıf olunsaydı değil övgüyü kabul etmek dil uzatmaya dahi asla izin verilmeyeceğini belirtir. Sonuç itibariyle şâir, böyle bir yola tevessül edilmeyi, vefâdan bihaber olmanın yanında kadr u kıymet bilmemenin önemli delili olarak kabul eder.

A. Şevkî'nin, şiirinde dile getirdiği konular, eleştiri kapsamına girmediği için tenkitte aşırı gitmemesinin kendisinden istendiğini belirten M. Sabri Efendi, konuyla bağlantılı olarak, müminlerin emirine sövmenin hak fakat emiruşşuarayı eleştirmenin kabul edilemez olduğu görüşünün hakim olduğunu ifade etmektedir. Bunun garip bir durum olduğu, kendisini, yüksek mevkileri işgal eden sapkınların tabi oldukları şâir görmemiş kişi konumuna koyarak belirtir. Hâlbuki tarafından yapılan şeyin, malumu ilam kabilinden, kalkınmayı ve ilerlemeyi esas alan dinin Peygamber'inin yerdiği meddahları sadece ayıplamaktan ibaret olduğunun altını çizer. Zira ağızları toprakla dolacak olanların,¹ yanlışları eleştirenler değil aksine asılsız konularda övgüde bulunanlar olduğuna işaret eder ve onların düştükleri garabet ile içinde buldukları yabancılığın bir örneğini görmediğinin altını çizer. Böyle durumların meydana gelmesini, Allah'ın, gerçeği ters yüz eden bilgisi nedeniyle hidayete erdirmediği birçok bilginin, hevâlarına göre hareket etmeleri ve ilimlerini gerçek amaç doğrultusunda kullanmamalarına bağlar.

41-73. beyitlerde M. Sabri Efendi, Türkiye'deki gelişmeler ile bunların gerçek nedenleri üzerinde durmaktadır. Bu konulardaki görüşlerini şu ifadelerle açıklar: Mustafa Kemal, sevenlerinde işlevsel ne akıl ne de din bırakmıştır. Çünkü İzmir'den çıkarılan Yunan ordusu akılların tutunacakları kaynakları da dağınık hale getirmiştir. Bu nedenle yaptığı her şey sevenlerine güzel görünmektedir. Böylece o, destekçilerinin nezdinde bir savaşçı ve hayranları ise onun Gaziiyye'sidir.² Onu eleştirenler sevenlerince cezalandırmaktadırlar. Ona tabi olanlar, yapılan yanlışlara ses çıkarmadıkları için kendileri de sapıtılmışlardır. Netice itibariyle bu durum, hoş karşılanan ilhadî bir hareket özelliği taşımasına rağmen sevgi ile nefret misali sınır belirlenemeyen bir hale bürünmüştür.

Mısır'da bulunduğu günlerde; "Onlar, sizin kahramanlarınızdır. Kalkınma çağının gerektirdiği şeylerden güzel bulduklarına uyunuz. Onlar, tek kişiye dayanan istibdâd yönetimini ortadan kaldırmışlardır ve bu sayede Türkiye cennete/yaşanabilir yere dönüşmüştür." şeklinde dile getirilen sözlerden, Türkiye'dekine benzer bir anlayışın Mısır'da da olduğuna işaret eden M. Sabri Efendi, vaziyetin aslında hiç de görüldüğü gibi olmadığını zira yapılanların adlarında ve tezahürlerinde toplumun yüceltilmesi veya aksinin gerçekleştirilmesine dair nelerin yattığının farkında olunmadığına vurgu yapar. Aynı bağlamda, Anadolu'daki bu değişikliğin arkasında, paramparça olmuş halkın sırtından geçinme amacının yattığını düşünerek eleştiri dozunu arttırarak Mustafa Kemal'i, başkalarının malı sayesinde büyük sıçramalar yapmayı planlayan, kendi saltanatını güvence altına almak uğruna toplumun bir kesimini yok edip kalanları da frenleştirmekten mâ'ada hiçbir hedefi olmayan ve bu uğurda Beyt-i atık/Kabe ile (İslam toplumu üzerinde) geniş etkiye sahip Hilafeti de yok ederek, (Osmanlıyı) parçalanmaya kendisini kıskırtan devletleri mutlu eden biri olarak tanımlar. Buna paralel olarak M. Sabri Efendi, (muhalifleri) pek acımasızca cezalandıran bu yeni ve güçlü kişi hakkında bilgi edinmek isteyenlerin konuyu Türklere sormaları gerektiğini zira onların, kendilerine kâfi derecede malumat verebileceklerinin altını çizer.

¹ Mustafa Sabri Efendi, burada, Hz. Peygamber'in şu hadisine telmihte bulunmaktadır: إذا رأيت المداحين فاحثوا في وجوههم التراب. Bkz. Müslim, 1423/1992: Kitabu'z-Zühd ve'r-rekâik 69.

² Mustafa Sabri Efendi, burada, cahiliye dönemi şairi Düreyd b. es-Simme'nin (ö. 8/630) وَمَا أَنَا إِلَّا مِنْ عَرَبِيَّةٍ إِنْ عَوْتُ - عَوَيْتُ وَإِنْ تَرَشُدُ عَرَبِيَّةٌ şeklinde dile getirilen sözlerden, Türkiye'dekine benzer bir anlayışın Mısır'da da olduğuna işaret eden M. Sabri Efendi, vaziyetin aslında hiç de görüldüğü gibi olmadığını zira yapılanların adlarında ve tezahürlerinde toplumun yüceltilmesi veya aksinin gerçekleştirilmesine dair nelerin yattığının farkında olunmadığına vurgu yapar. Aynı bağlamda, Anadolu'daki bu değişikliğin arkasında, paramparça olmuş halkın sırtından geçinme amacının yattığını düşünerek eleştiri dozunu arttırarak Mustafa Kemal'i, başkalarının malı sayesinde büyük sıçramalar yapmayı planlayan, kendi saltanatını güvence altına almak uğruna toplumun bir kesimini yok edip kalanları da frenleştirmekten mâ'ada hiçbir hedefi olmayan ve bu uğurda Beyt-i atık/Kabe ile (İslam toplumu üzerinde) geniş etkiye sahip Hilafeti de yok ederek, (Osmanlıyı) parçalanmaya kendisini kıskırtan devletleri mutlu eden biri olarak tanımlar. Buna paralel olarak M. Sabri Efendi, (muhalifleri) pek acımasızca cezalandıran bu yeni ve güçlü kişi hakkında bilgi edinmek isteyenlerin konuyu Türklere sormaları gerektiğini zira onların, kendilerine kâfi derecede malumat verebileceklerinin altını çizer.

M. Sabri Efendi, Türkiye’de olup bitenleri gayptan haber verircesine anlatan ve ülke genelinde ölüm saçan(ları), “Bilgisizlikleri nedeniyle yaptıkları hatalar görmezlikten gelinir” cümleleriyle öven A. Şevkî konusuna tekrar döner ve onun, şairlerin emiri olduğunu kabul etmekle birlikte sözlerinin yanlışlarla dolu olduğunu ileri sürer ve bu nedenle her hangi bir musibetle karşılaşmaması için gayret sarf ettiğini ancak hatasında ısrar ettiğini belirtir. Kendisini bu tür bir değerlendirmeye iten nedenleri ise, şairin, Türkiye (halkı) hüzünden gözyaşı dökerken, şiirin aldatıcı hülyaları arasında gezinmesi ve kendi iradeleriyle seçilmeyenlerden müteşekkil şûradan (övgüyle) bahsetmesini gösterir.

*

**

Mısır ile Türkiye arasında kıyaslanmanın da yapıldığı kasidesinin son kısmında M. Sabri Efendi, her iki ülkedeki durumun, rıza göstermediği bir işi kabule zorlananın yüzündeki tebessümü andırıldığını ve A. Şevkî’nin, şiirinde sözünü ettiği hususların gerçek dışı olduğunu zira bahsedilen dönemde (Sultan) Reşad’ın (ö. 1918) değil, aksine Enver (Paşa)’nın (ö. 1922) emirlerinin hükümferma olduğuna dikkat çekerek ülkenin içinde bulunduğu vaziyetin asıl müsebbiplerine göndermede bulunur. Yeni hayat için tercih ettiği Mısır ülkesi halkının, Anadoluyu her yönüyle perişan eden(ler)e tutkunluğunu; “Mısır’ın, yeryüzünde büyüklük taşıyan Firavunlara tutkulu olduğunda taşkınlık yapmasında şaşılacak bir durum yoktur” sözleriyle değerlendirerek bir anlamda kendisine ve ailesine karşı takınılan insanlık dışı davranışların nedenlerinin altını bir kez daha çizerek şiirini tamamlar.

1923 yılında kaleme aldığı ve daha sonra en-Nekîr alâ münkirî’n-ni’me isimli kitabında yer alan kasidesi şöyledir (Kavsi, 1427/2006: 367-374):

يا مصرُ، كم مسستني بالَمْضُ	راخ فابقى مُعْرَضاً لِلْمَعْضُ	۱-
(فَيْضُكَ) أَعْدَى مَدْمَعِي فَلَيْتَهُ	غاض وَعَدُوَاهُ أَتَى مِنْ غَيْضِ	۲-
يا دارَ عُثَادِ الطَّغَاةِ لا تَبْجُ	جَحِي وَغُضِّي الصَّوْتِ هَوْنًا غُضِّي	۳-
وَأَنْتِ يا عَيْنِي دَعِي (الْفَيْضِ) بِهَا	وَنَهَيْي بَعْضَ الْبُكَاءِ بِالْغُمُضِ	۴-
لا تَهْلِكِي أَسَى فَمَا تَرِينِ	رَيْبَ الزَّمَانِ، وَالزَّمَانُ يَمْضِي	۵-
فَرَرْتُ مِنْ حُكُومَةٍ تَحَوَّلْتُ	عَنْ دِينِهَا، وَأَوَّغَلْتُ فِي النَّقْضِ	۶-
وأعلنت حرباً على جميع من	يَأْتُونَ بِعِ عَرَضِهِمْ بِالْعَرِضِ	۷-
حُكُومَةِ الْمُخْتَلِثِينَ السُّفْهَاءِ	مِنْ كُلِّ عَرَضٍ لَيْسَ بِالْمُرْفُضِ	۸-
وَجَلْتُ مِصْرَ دارِ إِسْلامٍ بِهَا	لِمَثَلِي الْمُقَامِ رَحْبُ يُرْضِي	۹-
إذا بها قومٌ مُلاقِيهِمْ عَلَيَّ	إن كان إنساناً حياءُ يُغْضِي	۱۰-
قد ختم الله على قلوبهم	وسمعهم، والطرفُ كالمَبْيُضِ	۱۱-
ولن ترى في غير مصرٍ مَنْ تَرَى	بها من الغمیان من ذي عَوْضِ	۱۲-
وإن في عَمَى العيونِ نِسْبَةً	إلى عَمَى القلبِ كَتَيْضِ الْبَيْضِ	۱۳-
لا خُلةٌ ولا شِفاعَةٌ ولا	عدل لهم فيمن أتى يَسْتَقْضِي	۱۴-
قومٌ همُ وَمَنْ فَرَزْنَا مِنْهُمْ	كالحُلُطَاءِ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضِ	۱۵-
لولا جَمِي لسانهم لَسابِقُو	هُمُ إلى الكُفْرِ بِكُلِّ الوُفُضِ	۱۶-
إن فَاتَهُمْ سَنانُهُمْ لِقَتَلِينا	ففي سبابهم مُزِيدُ الوُخْضِ	۱۷-
لا وزنٌ لكلامهم عند الهِجاءِ	ء والمديحِ غَيْرِ وَزَنِ الْقَرُضِ	۱۸-
عَوُوا وَعَضُّونا وما أَذْراهم	أَنْ يَأْمَنَ الكَلْبُ قِصاصِ العَضِّ	۱۹-
صاروا علينا مُدَدُ الفِائِقَةِ وال	جَلَّةِ والعُزْبَةِ ذاتِ الأَصِّ	۲۰-
من لؤمهم خَفْتُ على مَحَبَّتِي	وَحُزْمَتِي لِلعَرَبِ طَرَأَ العَرِضِ	۲۱-
فالحمد لله على أنهم	أسباطُ أَقباطٍ بَدُونِ الأَمْضِ	۲۲-
ما إن ترى في العربِ مثلهم قَبِبا	حَ مَنْظَرٍ وَمَخْبَرٍ في خَفْضِ	۲۳-
أين هُداهم وَنَداهم وَوفا	هم وحياهم في مُحِجَّتِ عَضِّ	۲۴-

- ٢٥- وُجوههم كما مُسْحَنٌ أو كما
٢٦- آدوا ضيوفا مُستجيرين بهم
٢٧- شاعرهم أثنى لَجْرٍ مَعْنَمٍ
٢٨- في ضمينه شَتْمٌ خَلِيفَةٍ له
٢٩- فقلت: ذا خَبِطٌ وَخَلَطٌ ليس في الـ
٣٠- لو عَقَلْتُ عَجُوزهم ما قَبِلْتُ
٣١- لكنها ما عَقَلْتُ، وإنهم
٣٢- قالوا: رويدا أنت من شعر أمية
٣٣- يَلْتَرِبُ وتعَضُّبٍ لهم
٣٤- شَتْمُ أمير المؤمنين من هُدَى
٣٥- كأنني لم أر قط شاعرا
٣٦- وعصرنا يُعيب مَدَاحِيه
٣٧- يُحْتَى التراب في فم المَدَاح لا
٣٨- لم أَدْرِنِي في غُرْبَةٍ وَقَعْتُ أو
٣٩- كم عالم أضلَّهُ اللهُ على
٤٠- آراؤهم تَقْفُو الهوى، وعَلْمُهُم
٤١- لم يُبْقِ مصطفى كمال فيهم
٤٢- فَضُّ بِازمير عَزَى عقولهم
٤٣- وما جدى عقلٍ ودينٍ عُلِّقا
٤٤- فحبذوه في جميع ما قضى
٤٥- ذلك غاز وِعْرِيَّةٌ لهم
٤٦- فصار كُفْرًا التزائم كفره
٤٧- وكفرهم بربهم ككفرهم
٤٨- هناك إلحاد مُحَبَّب ولا
٤٩- هناك يكفرون بالله وها
٥٠- يقال: "هُمُ أبطالكم فَلْيُنْهَجُوا
٥١- وقد أبادوا الفردَ واستبداده"
٥٢- وما درى المصري ما في الاسم والشكل لرفع الشَّعْبِ أو للخَفْضِ
٥٣- وأنَّ ذا التبدیل في الشكل لأجـ
٥٤- هل هو إلا رجل مقامر
٥٥- أراد سلطة لنفسه وأن
٥٦- فهَدَّم البيت العتيق المَلَكِي
٥٧- وسَرَت الدُّوَلَات حُطَّةٌ كذبي
٥٨- فهذه ماهية انقلابنا
٥٩- وسائل التُّزك تُجَنِّك عن جديـ
٦٠- وأنها لو حُرِّرَتْ لافتقدت
٦١- وشاعر يعبث هاتفا بما
٦٢- يُطْرِي نباشي قيورها التي
٦٣- يقول: ما لم يفعلوا جهالةً
- ضَرَبَتْ حائظا بها من عَرْض
وقصروا في نَفْلهم والفَرْض
على عَجُوزٍ من نبات الأرض
في بيتها حقُّ الوَلا والفَرْض
آداب والشعر بشيءٍ مَرُضِي
مدحا كذا، وَقَابَلَتْ بالرَفْضِ
ما قَدَّرُوا قدر الوفا والعِرض
ر الشعراء في مكانٍ غَمُضِ
مستَوْقِفٍ أفكارهم في الرُبُضِ
لؤم أمير الشعراء من دَخْضِ
يَتَّبِعُهُ الغاؤون أهل النَوْضِ
قد عابها نبيُّ دين النَهْضِ
في فم ناقدٍ عليه مُغْضِ
غرابية فيهم وَحِمِيٌّ مُغْضِ
علم يُريك الغَيْض عند الفَيْضِ
بلا نُهْيٍ، ومن قبيل الخَوْضِ
عَقْلا ولا دينا سَلِيمَ التَّبْضِ
كجيش يونانَ بها مُنْفَضِ
ببلدةٍ بَدِيلٍ أَضَلِّ مَحْضِ
به على الدين وما سيقضي
يَجْرُونَ مَنْ يُحْضُهُ بالنَحْضِ
جرى لدى الأفكار مَجْرَى الخَضِ
بسابق النعمة من ذي الفرض
يُفَرِّقُ حَبَّه هنا من بغض
هنا يُرى حتما وأمرًا مَقْضِي
ما راقهم من نهجِ عَضْرِ النَهْضِ
كأن تركيا غَدَت كالروض

٦٤- فهو أمير شعرهم والشعرا	ء املئاء بالكلام الأَمْض
٦٥- يُلِح في ضلاله مُحاولا	رغمي لِيَسْلَم فمُه من فَض
٦٦- يضحك في مزخرفات شعره	وتركيا تبكي دَمًا من مَض
٦٧- بلاغة يزيدها تزيده	حماقة ورَمِيَّة في الحَبَض
٦٨- يبحث عن سُورى ولا سُورى إذا	أعضاؤها كُنُونا بالمُعَصِي
٦٩- وهان لو مُلكن آراء بها	فضاعف المؤتَض بالمؤتَض
٧٠- ذلك حكم السيف إن لم ترضه	فشغره مبتسم كالمرضي
٧١- وقيل ذا ما حَكَم "الرشاد" بل	"أنور" كان في القضايا يَمْضي
٧٢- هامت به مصرُ كهذا فَمَحَا	بلادنا في طولها والعرض
٧٣- ومصرُ لا غرو إذا ما أولعت	بكل فرعونَ علا في الأرض

III- Hâ Kasidesi

1344 Ramazan/1926 Mart ayında dokuz beyit olarak kaleme aldığı kasidesidir. Konusu, Taha Hüseyin'in (ö. 1973) Cahiliyye şiiri hakkındaki görüşlerine reddiye yazan ve *Kevekebü's-şark* gazetesinde yayımlanan Şekib Arslan'ın "Tarih, Varsayım ve Tehakkümle Oluşmaz"³ başlıklı yazısına övgüsüdür.

Şiirde, Mustafa Sabri Efendi, Câhiliyye şiiri hakkında olumsuz fikirler ileri süren ve o günkü ilim çevrelerinde büyük infiallere sebep olan *fi's-Şi'ri'l-câhili* isimli eserin müellifinin bazı kesimler tarafından yüceltilip bir yıldız gibi görüldüğünü ancak yazdıklarının satır aralarında adeta şeytanca ifadeler yer verdiğini söylemektedir. Bunun yanında Şekib Arslan'ın cevabının, İslâm'ın ve de eski şiirin onurunu kurtardığı gibi Taha Hüseyin üzerinde iftira cezası kadar etkili olması hasebiyle, doğduğunda diğer gök cisimlerini aydınlıkta hükümsüz bırakan Güneş'e benzediğini vurgulamaktadır. Ş. Arslan'ın cevabının, gazetelere uzun süre konu olmasının, ne derece etki yarattığını gösterdiğini savunan M. Sabri Efendi, bunun, kıyamet günü kendisinde sağ tarafından takdim edilecek kadar kıymete sahip olduğu değerlendirilmesinde bulunarak şiirini tamamlar.

³ Şekib Arslan, konuyla ilgili yazısında şu iddialara değinmektedir: Tarihin faraziye ve inatlaşma ile oluşturulamayacağı tezini işlediği yazının girişinde Taha Hüseyin'i kastederek bir kısım ediplerin, öncekilerin delillendirmede takip etmedikleri yöntemle bazı iddiaları gündeme getirdiklerini ve buna inceleme ve tahkik adını verdiklerini belirterek konuya giriş yapar. Devamında, onların amaçlarının, muhalefet etmek ve yöntemi değiştirmek ise amaçlarına ulaştıklarını söyleyebileceklerini ancak, takip ettikleri metodun, olayları araştırmada esas olduğunu iddia ediyorlarsa, kendilerini bunları tasdik etmekten muaf tutmalarını onlardan istemekte ve konuyla ilgili tarihi bazı olaylar ile söz konusu dönemdeki yetkililerin tutum ve davranışları hakkında şu iddiaları ve bunlara verebilecek cevapları şöyle sıralar:

1- Geçmişteki âlimlerinin, Cahiliyye şiirine, pagan, Hıristiyanlık ve Yahudilik inanç esaslarından beslendiği için, sansür uygulamışlardır. Bu, tamamen gerçekten yoksun bir faraziye olup hiçbir gerçeğe dayanmamaktadır. İddia edilen dönemdeki Müslümanlar, bir defa sansürün ne olduğunu bilmiyorlardı. Bunu en büyük delili sahabinin sansürden habersiz olmasıdır. Bu tür uygulamalar, ancak ileri seviyede kültür hazinesi oluşmuş toplumlarda görülebilir. Bu dönemde yaşamış olanların dinlerine olan aşırı bağlılığı konusunda hiçbir tereddüdümüz yoktur. Fakat onların bu özelliği, hürriyete olan düşkünlüklerini geri plana itmemiştir. Bunun bir göstergesi olarak müşriklerin Hz. Peygamber hakkındaki yaralayıcı ve incitici sözlerine eserlerinde ve rivayetlerinde yer vermeleridir.

2- İlk dönem Müslümanlar, başka dinlere mensup olanların seslerini kısıtlıdır. Bu iddia da doğru değildir. Zira tarih kitaplarını tetkik ettiğimizde, Numan'ın Hıristiyanlığı tercih etmesine neden olan olay, Yahudi olan Semev'el ile ilgili rivayetlerin nakilleri bunları geçersiz kılmaktadır. Ayrıca Müslümanlar, bu tür hâdiseler ve bilgilerin aktarımında elemelerde bulunmamışlar aksine olay ve bilgiyi olduğu hâliye nakletmişlerdir. Yani kitaplarında sadece övgüye değil yergiye de yer vermişlerdir. Bunun somut örneklerini, Ahtal'ın hiciv mahiyetindeki sözleri Yezid'in ehli-i beyt ile Velid'in Kur'an hakkındaki sözlerinde açıkça görmek mümkündür. Fakat bu konuda şu husus unutulmamalıdır ki, Müslümanlar, bu tür bilgileri aktarırken bilgi sahibinin dini kimliğine işaret ettikleri gibi İslamî değerlere saldırıda bulunanlara da lanetlerini eksik etmemişlerdir.

3- Bazı bilgilerin, şairleri küçümsemiştir. Bu tutum, tamamen şahsi bir tavır olup o kişilerin vera/takvaya verdiği önemle ilgilidir. Çünkü bu âlimler, şiirde abartı hatta aklen ve fiilen gerçekleşmesi mümkün olmayan ve abartının bir türü kabul ettikleri aşırılığın var olduğunu düşünüyorlardı. Fakat ilginçtir ki, bu tür zühd eylemi içinde bulunan bazı halifeler ve sultanlar kendilerini şiir söylemekten alıkoymamışlardır.

Şekib Arslan, sonuç olarak, tarihin zan/temelsi iddialar ile yazılamayacağını ve zannın da gerçeği hiçbir zaman gizlemeyeceğini belirterek bu tür iddialarda bulunanlara son cümle olarak şunu söyler: Eğer siz, bütün bunlara rağmen sırf muhalefet yapmak uğruna ısrar ediyorsanız, biliniz ki bu davranış, değil ilminize olan güvenin artmasına bilakis eksilmesine sebep olacaktır. Zira siz, iddialarınızı sağlam kurallar yerine temeli olmayan şeylere dayandırmışsınızdır (Râfiî, 1385/1966: 87-96).

Şiir şöyledir (Kavsî, 1427/2006: 375-376):

۰۰۱	الله ما أملاه كاتبُ شرقنا	في (كوكب الشرق) المُعلَى جاهًا
۰۰۲	أملَى فأُنزل من خلال سطورهِ	من كل شيطانٍ حديثٍ فاهًا
۰۰۳	قد برأ الشعرَ القديمَ وذُبَّ عن	أنسابه كالشمس حين ضُحاهَا
۰۰۴	بل ذُبَّ عن أسمى اللغاتِ وعِقَّةَ الـ	إسلامٍ من إن كان قد دسَاهَا
۰۰۵	فأتى كحدِّ القذفِ في تأثيرهِ	في نفس أقالِكِ يسمي طه
۰۰۶	تلك الصحائفُ دام كاتبها الذي	أرضى القديمَ وديننا والله
۰۰۷	تَبقى له حتى تكونَ صحيفَةً	لمعادهِ بيمينهِ يُوتَاهَا
۰۰۸	عَشيِي الفراعنةَ الحديثةِ يَمُّ مَد	طقهِ وأطبِقَ منهم أفواها
۰۰۹	أملَى فكمَّ عيناَ أقرَّ بيانهُ الـ	أوفى، وكم أفتدَّةَ أعاد هُداها

IV- Dâl Kasidesi

M. Sabri Efendi'nin, 1932 yılında kaleme aldığı sekiz beyitlik bu kasidesi, vasıf/betimleme konulu olup Gandhi (ö. 1948) kendisinin iki farklı amaç uğruna tuttıkları orucu konu edinmektedir.

Ülkesindeki İngiliz yönetimini protesto etmek üzere Gandhi'nin ölüm orucunda olduğunu belirterek kasidesine başlayan M. Sabri Efendi, iki oruç arasında bariz bir farkın bulunduğunu zira Gandhi'nin, varlıktan, kendisinininki ise Mısır'a geldiğinden beri yanından hiç ayrılmayan yokluktan oruç tuttuğunu belirtir. İkisi arasındaki bu büyük farka rağmen ses getirenin, Gandhi'ninki olduğuna vurgu yapan şair, İslâm adına tuttuğu orucunu ise sadece kendisinin bildiğinin altını çizer. Hind ile Sind bir tarafa bırakılsa dahi şeyhülislam olduğu halde ölümle burun buruna gelmesinin ve büyük sıkıntılara duçar olmasının önemli olmadığını aksine ehemmi olanın; "Ölürsem varsın benden sonra çağımın Müslümanlarının ihmallerinden ve üzerlerine düşen vefaya sadık kalmadıkları için ellerinden kaçırdıkları din varsın yaşasın." sözlerinde dile getirdiği gibi din olduğunu belirtir. Ölümle burun buruna gelmesine rağmen durumunun bilinmediğinden yakınan M. Sabri Efendi, şiirini eylemlerin yankı bulması için kurduğu; "Keşke Müslümanların şeyhi Hind'in şeyhi olsaydı" cümlesiyle tamamlar.

Şiir şöyledir (Kavsî, 1427/2006: 377):

۰۰۱	صام شيخ الهند الحديثة عندي	صومَة المستميت والمتحدّي
۰۰۲	وأراني على شفا الموت أَدعى	شيخ الإسلام بَلَّةَ هندٍ وسندٍ
۰۰۳	غير أن الصومين بينهما فر	قٌ عجيب أبديه من غير رَد
۰۰۴	صام مع وُجده وصمت لُغْدُم	دام مذ ضيفتُ مصر كالضيف عندي
۰۰۵	وغدا صومه حديث جميع النا	س، أما صومي فأدره وحدي
۰۰۶	في سبيل الإسلام ما أنا لاقٍ	ولئن متُّ فليعيش هو بعدي
۰۰۷	فليعيش رغم مسلمي العصر دينٌ	ضيعوه ولم يُفوه بعهدٍ
۰۰۸	كان مثلي يموت جوعاً ولا يُع	رف، لو كان شيخهم شيخ هند

C- Şiirlerin Farklı Yönlerden Tahlili

I- Kelime Yapısı İtibariyle

Kelime, manayı somutlaştıran ve dolayısıyla da donuklaştıran kalıptır. Bununla birlikte, mana sahibinin düşüncesine en kısa yoldan vakıf olmayı sağlayan araçtır. Kelimenin melodisi, mensur ya da manzum metinde saklanan anlamın muhatap üzerindeki etkisinde önemli bir güce sahiptir. Bu etki kâfiyeli sözlerde özellikle hayal unsuru taşıyan şiirlerde çok daha açık olarak hissedilebilmektedir. Şair veya nâzım manayı başka bir ifadeyle kendi hayal dünyasını kelime vasıtasıyla okuyucuya resmederken okuyucu bunun tersini yani kelimeler üzerinden hareket ederek eser sahibinin düşüncesini anlamaya gayret sarf eder. Şair hayalini kelimelerle sınırlandırırken okuyucu kelimeler kanalıyla mana okyanusuna açılmaya çalışır.

Bu başlık altında, Mustafa Sabri Efendi'nin zihin dünyasını anlayabilmek ve fikir kodlarını çözebilmek için şiirlerinde yer verdiği bazı kelimeler irdelenmeye çalışılacaktır.

*

**

Mustafa Sabri Efendi'nin Nûn kasidesinde anlam itibariyle ön plana çıkan *حسنة*, *العبد*, *ظالم*, *القرء*, *لعنة الله* ve *المهين* kelimeleri Kur'an'da da geçiyor olması itibariyle ayrıcalık göstermektedir. Bunlardan *حسنة* ile *الظالمين* kelimelerine şiirde isim tamlaması yapısında yer verilmesi yapılan iyiliğin ölçüsünü tespitiye yönelik değerlendirilebilir. Bunun yanında şair, aczinin ve alçak gönüllüğünün göstergesi olarak *العبد* kelimesinin haricinde A. Şevki'nin "Tek kişiye dayanan idarenin ilgası"yla ilgili cümlede verdiği cevabında geçen ve işin vahametini anlatan "Allah'ın laneti" *لعنة الله* tamlaması de dikkatleri çeken lafızlardır. Şiirde farklılık gösteren kelimelerden, Kur'an'da pek çok âyette yer alan ve alçaltıcı/alçak vb. niteliği belirtmek üzere kullanılan *المهين* ile "bir işin program dâhilinde gerçekleştirilmediğini" gösteren *حاطب الليل* ifadesi bu gruba eklenebilecek olanlardandır.

Şiirde kullanılan kelimeler, tasviri düşünülen konularla münasebeti uygunluk arz ettiği açıkça görülmektedir. Örneğin işaret edilen son kelime, şiirde dile getirilen konuların gerçeği bilinmeden ve araştırılmadan dillendirildiğini yansıtmaktadır.

*

**

M. Sabri Efendi, iltica etmek amacıyla gittiği ülkenin halkından hiç ummadığı bir tepki ile karşılaşmış ve bu, başta kendisi olmak üzere bütün aile fertleri üzerinde hayatları boyunca devam eden olumsuz etkiler bırakmıştır. Zihin dünyasındaki bu olumsuz etkiyi, Dâd kasidesinin tamamına hâkim olan kelime örgüsünde görmek mümkündür. İlk olarak kasidene, Arapçanın en zor harfini kafiye olarak belirlemesi, içeriğinin de zor ve ağır olacağını işaretini vermektedir. Bunun haricinde, kasidenin ilk mısraına sığındığı ülkeye nidada bulunarak başlamak suretiyle hem ülkenin adını ön plana çıkarmayı hem de okuyucularda kalıcı bir etki bırakmayı hedeflemiştir. Aynı yöntemi üçüncü mısra da görmekteyiz fakat burada ilk nidadaki gibi genel değil ülke yöneticiler ile bunların takipçileri hedef alarak daha özel bir ifade ile seslenişini sürdürmüştür. Bu arada birinci nidada herhangi bir sıfat kullanmazken ikincide "azgınlığın/sapkınlığın kullarının ülkesi" nitelemesine yer vermektedir. Bu tamlamada yer alan "kul" ile "azgın" manasındaki lafızların aynı zamanda Kur'ânî kelimeler olması onlara bir başka önem yüklemektedir, zira *عبد*, kulun mabuda karşılıksız bağlılığını gösterirken *طاغوت*, bu ilişkinin bozulmuş halini yansıtır.

Şiirde geçen *فيض* tamlamasındaki müennes zamir ile Nil nehrini kastedilmekte ve dolayısıyla muzafun anlamı nehrin taşkınlığıyla bağlantılı hale getirilmektedir. Aslında *فيض نهر النيل* olan bu zincirleme tamlamada muzafun ileyhlere hazfedilip yerine muhatap zamiri konulmak suretiyle nehir üçüncü şahıstan ikinci şahsa yükseltilmiş ve şairle nehir arasında daha derin bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Burada Nil nehrinin taşkınlığı ile doğal hâlindeki akışıyla gözyaşları arasında benzerlik kurulmakta ancak temenni edilenin, felakete sebep olması yönüyle azgın halinin değil rahmet durumu olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Üçüncü mısra da yer alan *تَبَجَّ* fiili, yapılan yanlışlardan pişman olup özür dilemek yerine onlarla kibirlenmek ve küstahça davranışta bulunmak anlamında kullanılan bir kelimedir. Bu kelimenin tercihi, Mısır halkının, sergiledikleri yanlışlardan özür dilemeleri gerektiği, fakat onların yaptığı gibi kibri gerektirecek bir durumun olmadığına işaret edilmek istenmesidir. Zira beytin devamındaki *غَضَّ* fiili ile *هون* kelimeleri de, onların, bu davranışlar karşısında, seslerini, değil yükseltmek yapılanlardan utanç duyarak alçaltmalarının gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.

Dördüncü beyitte *يا عيني* nidası geçmektedir. İçeride yani kendisine yönelik olması itibariyle diğerlerinden farklılık göstermektedir. Bir sonraki beyitte kullandığı *لا تهلكي أسي* cümlesi, cahiliye şairlerinden İmrüülkays⁴ (ö. 540) ile Tarafa b. el-Abd'in⁵ (ö. 564) muallakalarından mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Her iki tabir birlikte değerlendirildiğinde, karşılaşılan olumsuz davranışların, zamanın musibetlerinden olup geçici olduğu dolayısıyla da kendisini helak etmemesi gerektiğini belirtmektedir.

Şiirde dikkat çeken kelimelerden, cinsiyet bakımından sorunlu durumu ifade eden *المخنث* isminin haricinde sefih, akli yetkin olmayan, beyinsiz, ahmak vb. anlamlara gelen *السفهاء* sıfatıdır. İkinci kelimenin,

⁴ (Hatib et-Tebrizi, 1405/1985: 16). *وَقُوفاً بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيئُهُمْ - يَقُولُونَ: لَا تَهْلِكْ أَسَى وَتَجَمَّلْ*

⁵ (Hatib et-Tebrizi, 1405/1985: 16). *وَقُوفاً بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيئُهُمْ - يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ أَسَى وَتَجَمَّلْ*

işaret edilen anlam(lar)ıyla şiirde kullanıldığını delillendirmek için “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürledi/işlevsiz bıraktı” (Bakara: 2/7) âyetinden iktibasta bulunmuştur. Aynı beytin devamında geçen الطرف كالمبيض cümlesiyle de, Hz. Yakub’un durumunu anlatan Yusuf suresi 84. âyetine telmihte bulunmuştur. Ancak burada kastedilenin fizikinin yanında kalp körlüğünün de olduğu السفهاء kelimesiyle belirtilirken devamındaki beyitler de açıkça ortaya koymaktadır.

Şiirde üzerinde durulması gereken kelimelerden bir diğeri, العاؤون lafzıdır. Kur’ân’da bu kelime, farklı kalıplarıyla; şeytanın yoldan çıkarmasının yanında sapıtmış vb. anlamlarda kullanılırken bir yerde şairlere tabi olanların durumunu beyan etmektedir. M. Sabri Efendi, bu kelimeyle, tenkidine maruz kalan A. Şevki’nin izinden gidenlerin durumlarını bu sıfatla izah etmeyi amaçlamıştır.

Kasidede yer alan كلب kelimesiyle öncelikli olarak sadakatin temsili amaçlanmış olması ihtimal dâhilindeyken M. Sabri Efendi, bu kelimeyle, kendisine hakarete bulunanlara karşı hissettiği garazını mezhebince temiz sayılmayan bu hayvan üzerinden göstermeye çalışmış bunun yanında itiraz edenlere karşı da mezheplerince temiz kabul edenlerin görüşlerine sığınarak bir çıkış yolu bulmayı hedeflemiş olabilir.

Başka bir ihtimal ise, ileriki beyitlerde belirttiği üzere, adı geçen hayvanın kısıstan muaf olmasından hareketle, muhataplarının kısas edilemeyecek kadar değerden yoksun olduklarını hissettirmek olarak düşünülebilir.

Şiirde, Mısırlılara duymuş olduğu öfkenin şiddeti o kadar kuvvetlidir ki M. Sabri Efendi, adeta hızını alamayarak bu halkın yüzlerindeki çirkinliği başka bir millette görmenin mümkün olmadığını iddia eder ve bunun nedenini, onların, Kıptilerin soyundan gelmiş olmalarından kaynaklandığını ileri sürer. Burada hayreti mucip olan konu ise şairin, onların bu durumunu Allah’a hamdın vesilesi olarak görmesidir. Şâir, Mısırlıların bu durumunu, Bakara 2/65. âyette çizilen tabloyla aynılık arz ettiğinden hareketle, مسح fiilinde somutlaştırırken onların hiçbir değere sahip olmadıklarını ise ⁶ كما ضربت حائطا بها من عرض cümlesiyle dile getirmektedir.

M. Sabri Efendi’nin, dini metinlere referansta bulunmasına, Hz. Peygamberin, meddahlarla ilgili irad buyurduğu hadise mâna yoluyla işaret etmesi örnek verilebilir. O, bu hadise telmihte bulunarak Hz. Peygamberin kınamasına dâhil olanların arasına Ahmed Şevki’nin de dâhil olduğuna işaret etmeyi hedeflemiş olmalıdır. Bu bağlamda bir önceki beyitte, döneminin şiir ve ahlak anlayışının hangi safhada olduğunu dikkat çeken ifadesi önemlidir. Zira Hz. Peygamber’in ayıpladığı meddahları tenkit etmenin zamanında kusur sayıldığını belirten M. Sabri Efendi, bu durum karşısındaki şaşkınlığını, garabette olanın kendisi mi yoksa ülke halkı mı olduğunu bir türlü kavrayamamakla dile getirmektedir.

İstiklal savaşına ve mücadelenin bu yöntemle olması gerektiğine inananlara başından beri karşı olduğunu her fırsatta dile getiren ancak bu tavrıyla yanlış bir yol izlediği açık olan M. Sabri Efendi, Mustafa Kemal’in, hayranları üzerindeki etkisi hakkındaki fikirlerini teşbih yoluyla anlatmayı tercih etmiştir. O bu konuda şunları söylemektedir: Mustafa Kemal, İzmir’den Yunan ordusunu çıkarıp akamete uğratması gibi, hayranlarının düşünme yetilerinde aynı etkiyi meydana getirerek asıl olan dinin ve aklın yerine, savaştaki zaferini, ön plana çıkararak ikâme etmeye çalışmıştır. Ancak şu unutulmamalıdır ki, aslın yerine konulan, hiçbir kıymete sahip olamaz.

M. Sabri Efendi, şiirindeki etkileyiciliğini arttırabilmek için tarihi olay ve kahramanlarından yararlanma yoluna gitmiş ve bu amaçla Mustafa Kemal’in etrafındakilerin davranışlarını sınırsızlık özelliğinden hareketle Gaziyye/غزية kabilesi mensuplarına benzetmiştir. Bu durumu ilhadî bir eylem olarak algılayan şâir, benzer bir vaziyetin de Mısır’da müşahede edildiğine vurgu yapmıştır.

Şâirin, kaleme aldığı eserlerinde değindiği ve İslam ümmetinin birleştirici unsuru olarak addettiği Halifelik makamının lağvının, bir kışkırtma eylemi sonucunda gerçekleştirildiğinin ipucunu, beyitte yer verdiği, سؤل lafzıyla ifadelendirmektedir. Bunun, iddia ettiği gibi olduğunu ise; bu hususta ısrarcı devletlerin, uygulamanın hayata geçirilmesine sevinmelerini delil göstermektedir.

⁶ M. Sabri Efendi’nin bu konudaki fikrini açıklamak üzere tercih ettiği ifade, İmam Şafii’nin (ö. 204/820), kendi sözleri, Peygamber’in hadisleriyle çeliştiğinde nasıl davranılması gerektiğine işaret ettiği إذا خالف قول الرسول، صلى الله عليه وسلم، فخذوا بقول رسول الله، واضربوا بقولي عرض الحائط mülhemdir.

M. Sabri Efendi'nin, şiirinde, ölümlerin ziynetlerini ve/veya değerli eşyalarını çalanlar için kullanılan نباش sıfatını tercih etmesi, saltanatın ve halifeliğin ilgası ile sonrası ülkedeki değişikliğin büyüklüğüne ve hızına dikkat çekmeyi düşünmüş olmalıdır.

Mustafa Sabri Efendi, Hidiv İsmail Paşa'nın annesi için, makamına uygun sıfatlardan sarf-ı nazar ederek عجز sıfatını kullanmayı tercih etmiştir. Böyle bir tercihte bulunulmasında anlam veya vezin etkili olduğu varsayılabilirle birlikte, birincinin daha baskın olduğu söylenebilir.

*

**

M. Sabri Efendi, Hâ' Kasidesinde, benzetilenin kıymetini belirlemede benzetme nesnesi olarak kullanılan "yıldız" figürüne yer vermektedir. Bu kelimeyi kullanmadaki hedefi, Taha Hüseyin'in bilim insanları arasındaki konumuna işaret ederek fikirlerinin sönük kalmaya mahkûm olduğuna göndermede bulunmaktadır. Bunun yanında Şekib Arslan'ın, Cahiliyye dönemi Arap şiiriyle alakalı cevabıyla hem kadim şiirin hem de İslam'ın onurunu kurtarmış olduğunu dile getirirken أسماء اللغات ifadesini kullanır. Bundan hareketle onun, Arapçayı, dillerin en değerlisi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Bunun yanında Taha Hüseyin'i, iftiracının teki manasındaki أتك sıfatıyla nitelemesi, suçu yönünden İfk Hadisesi komplocularıyla aynı zeminde görmüş ve dolayısıyla akıbetleri arasındaki benzerliğe vurguyu amaçlamış olmalıdır.⁷ Yine Taha Hüseyin'e yönelttiği eleştirinin şiddetini gözler önüne seren kelimelerden biri de Şems süresi 10. âyette geçen ve desise/دسيصة ile anlam bağlantısı olan دسى fiilidir. O, bu kelimeyle adı geçen yazarın fikirlerinin desiseliliğine vurgu yaparken diğer taraftan Şekib Arslan'ın eyleminin ve müdafaasının yüceliğini ve değerini, صحيفة لمعاده بيمينه يؤتاه: vakti gelince sağından verilecek bir sayfa sözleriyle takdir etmiştir. Böylece iki eylem arasındaki değer farkını yine Kur'an'dan mülhem kelimelerle anlatmıştır.

Konuyla ilgili dikkat çeken hususlardan bir diğeri ise, M. Sabri Efendi'nin, fikirlerinin ne denli tehlikeli olduğunu dinleyicilerinin zihninde somutlaştırmak amacıyla Taha Hüseyin'i çağdaş firavunlara benzetmiş ve فرعون kelimesine şiirde yer vermiştir. Buna mukabil, Şekib Arslan'ın şiir konusuyla ilgili yazdıklarının ne derece güçlü olduğunu ise, Firavun'un hayatının son bulunduğu Yemm/Kızıl Deniz'e teşbihle somutlaştırmıştır. Kızıl Deniz'e girdiğinde kendini kurtarma çabalarının hiçbir fayda sağlamadığını gören Firavun gibi Taha Hüseyin de, fikirlerinin, engin denizi andıran reddiyeler arasında kaybolup gideceğine şahit olacağı mesajını vermek istemektedir.

M. Sabri Efendi, şiirin birinci beytinde her iki yazar için; doğuya ait olduklarını belirtmek üzere شرق/شرق kelimesini kullanmakta ancak iki kelimenin marifelendirilmesi farklılık göstermektedir. Şekib Arslan'ın doğuya âidiyetini "Doğu'muzun yazarı" şeklinde birinci çoğul şahıs zamiriyle belirtmeyi tercih ederken Taha Hüseyin için üçüncü şahıs derecesinde "Doğu'nun yıldızı" nitelemesini kullanması dikkat çekmektedir.

*

**

Dâl Kasidesi'nin birinci beytinin şatırında geçen ve ölmeyi arzulayan anlamındaki المستميت kelimesiyle kurulan صومة المستميت tamlaması, "ölümü arzulayanın orucu" manasındadır. Bu ifadenin, الإضراب kelimesindeki günümüz kullanımıyla kıyaslandığında daha genel anlama geldiğini zira kişinin kendisini yemekten alıkoymasının onun "ölüm orucu"nu hedeflediğini belirtmediği için anlamı kapalı ve amacı da belirsizdir. Ancak şiirdeki ifade, eylemin hangi amaca matuf olduğu, en azından lugavî düzeyde, açıkça ortaya konmaktadır.

Şiirde geçen ve dikkat çeken ikinci kelime, المتحدّي fiilimsisidir. Bu kelime, gerçekleştirilmesi mümkün olmayan ya da az bir ihtimal dâhilinde görülen eylemler için kullanılmaktadır. M. Sabri Efendi, bu kelimeyle Gandi'nin eyleminin ülkeyi yönetenlerin iradeleri karşısında gerçekleşme imkânının zorluğu belki de imkân dâhilinde olmadığını ya da Gandi'nin bu konuda kendine olan güvenini göstermek üzere tercih etmiştir.

II- Yapı Bakımından

M. Sabri Efendi'nin Arapça şiirleri yapı itibarıyla kaside özelliğindedir. Kasidelerden Dâd kafiye olan birden fazla konuyu ihtiva ettiği için beyit sayısı diğerlerine göre oldukça fazladır. Şiirin bu özelliği,

⁷ Bu kelime Kur'an'da, aynı kalıpta, İfk hadisesinin geçtiği sûrenin haricinde (Şuarâ: 21/222 ve Câsiye: 45/7)de geçmektedir.

kasidenin, şekil ve muhteva yönünden daha tutarlı bir şekilde incelenmesine imkân vermektedir. Bu itibarla M. Sabri Efendi'nin şiirlerinin yapı açısından değerlendirilmesi bu şiiri üzerinden yapılacaktır.

Dâd kasidesi yapı yönünden incelendiğinde üç temel bölümde ele alınması mümkündür. Klasik kaside yapısıyla mukayese edildiğinde 1-6. beyitlerde, Muallaka şâiri İmruülkays (ö. 540) ile başlayan ve gerçek ya da hayali sevgilinin terk ettiği yerlerde yaş dökme seremonisinin yapılmasına sebep olarak görülen atlâlin konu edildiği *nesîb* kısmına tekabül etmektedir. Ancak kasidede bu bölümün içeriği daha çok Ka'b b. Züheyr'in (ö. 24/645) şiirlerindeki muhtevayı yanı ıstırabı yansıtmaktadır. Zira şâir, şiirine iltica ettiği ülkenin adına nidada bulunarak başlamakta ve hemen akabindeki kelime de sıkıntıyı ve bunun nedenini dile getirmektedir. Burada dikkat çeken ve mutad olandan farklı olan bir diğer husus ise bu bölümde, gözyaşı dökener, gerçekte bir kişi olsa dahi, birden fazla olduğu ve yolculuğunda yalnız olmadığı imajını vermek için kullanılan tesniye kelime yerine müfred sığaya yer verilmesidir. Muhtemelen bununla şâir, maruz kaldığı sıkıntıları göğüslemede yalnız bırakıldığını ya da bunlara kendi başına mukavemet edecek güçte olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır.

Kasidenin ikinci kısmını teşkil eden ve yapılan yolculuk ile bu amaçla kullanılan binek hayvanı, yolculuk süresince karşılaşılan sıkıntılar ile bunları aşmak için doğa şartlarının yanında ıssız mekânların asıl sahipleriyle binek hayvanının giriştiği mücadele vb. konuların işlendiği bölüm olan *tasvir* ise burada görülmemektedir. Buna gerekçe olarak, kendisinin, ülkesinin ve de İslâm âleminin içinde bulunduğu şartlar gereğince böyle bir konuya şiirde yer vermenin doğru olmadığı vurgulanmak veya dile getirilecek konulara daha fazla yer ayırmanın planlanması şeklinde değerlendirilebilir. Aslında bu yöntem, Belâgat ilminde sıkıntılı bir durum veya zaman darlığı söz konusu olduğunda meramın ifadesi için konunun özüne tealluk eden kelimeyle iktifa edilmesi biçimindeki uygulamasının geniş bir tezahürü olarak kabul edilebilir.

Şâir, burada, kasidenin yazılmasının temel nedeni olarak görülen ve ele alınan konuya göre de adlandırılan olayları tasvir etmekte, gerçek nedenlerin yanında bunlar hakkındaki fikirlerini işlemektedir. Birden fazla mevzuun ele alındığı bu kısım, hem eserin en uzun ve kapsamlı bölümünü teşkil etmekte hem de bölüme tasvirin yanında hiciv ve şikâyet özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak birinci özelliğin daha çok öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

M. Sabri Efendi'nin şiiri, kasidede dile getirilen olayların vuku bulduğu zaman diliminde hakiki manada kimin hükmünün geçerli olduğuna ve iltica ettiği ülke halkı ile yöneticileri tarafından kendisine reva görülenlerin ana sebebine vurgu yapan cümleleri içeren ve böylece muhteva ile uyum içerisinde olan sonuçla bitmektedir.

III- Belâgat Yönünden

Edebî bir eser olan şiirde şâir, hislerini ve düşüncelerini, hedeflediği kitleye etkili bir biçimde ifâde edebilmek ve vermek istediği mesajı çarpıcı bir yöntemle ortaya koyarak etkisinin uzun süreli kalıcı olmasını sağlamak için; belâgat biliminin meani, beyân ve bed' disiplinlerinden istifade yoluna gider.

Kelâmın en küçük biriminin kelime olması bu üç disiplinden meaninin ön plana çıkmasına yol açmaktadır. Zira kelâmın fasîh ve belîğ olabilmesi ifadenin temel taşı olan kelimenin de öncelikle aynı özellikleri taşımasına bağlıdır. Bu iki niteliğin kelime ve kelamda tahakkuk edebilmesi; onların tenâfur-i hurûf, garâbet ve ta'kid vb. kusurlardan salim olmasıyla mümkün olabilmektedir. İlk iki konu arasında, derece farklılığı olmakla birlikte, izâfî bir özellik taşıdıklarını belirtmek gerekir zira her ikisi de sahip olunan kelime dağarcığına, yaşanılan ortama ve zaman dilimine, başka bir ifadeyle dilin o toplumdaki doğru kullanımına göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bunun yanında üçüncü kusur olarak addedilen ta'kid ise ilgili dilin temel kurallarıyla bağlantılı olduğundan sübjektiflik söz konusu olmamaktadır.

M. Sabri Efendi'nin, Arapça şiirleri bu nitelikler bakımından değerlendirildiğinde, kelime ve terkip seçiminde dikkatli davrandığı kimi zaman kelimelerin dinî metinlerde önemli ve özel manalarından yararlandığı gibi mana itibarıyla de olsa âyet ve hadislerden istifade yoluna gittiği görülmektedir.

M. Sabri Efendi'nin, Arapça şiirlerinin tamamında aynı özellikler görülmekle birlikte belâgat uygulamaları için, beyit sayısı bakımından en uzun olan Dâd kasidesi üzerinde durulacaktır.

Meani yönünden bu şiiri tetkik edildiğinde, şâir, genel anlamda kelimelerin fasîh olmasını tercih etmekle birlikte kullanımı yaygın olmayanlara da yer verdiği görülmektedir. Diğer şiirlerindeki gibi burada da az da olsa eski şiir ile dinî metinlere referans yapmaktadır. Şairin bu tür lafızları tercih etmesinde, mananın aktarımında kelimenin gücünden istifade etmek az da olsa vezin yönünden buna mecbur kalmasıdır. Burada şiirin kafiyesinin Arapça harflerin en zoru olan dâdın seçilmesi, konunun ağırlığıyla münasebeti, en ağır konuyu en çetin harfle şiir kalıbına aktarabileceği hedeflenmiş olabilir. Uzak bir ihtimal olarak görülse dahi şâirin bu harf gibi zor, çetin ve mukavemetli olduğunun ispatı olarak görülebilir.

M. Sabri Efendi'nin şiiri, Meani disiplinin inşâi-haberî cümleler açısından incelendiğinde; beyitlere; devrik fiil (21.71.),⁸ olumsuz fiil (23. 31. 38. 41. 43. 52.), isim (2. 10. 14. 15. 18. 22. 25. 27. 28. 34. 35. 36. 39. 40. 45. 47. 53. 58. 60. 61.64. 67. 70. 73.), devrik isim (48. 49), olumsuz isim (54.) cümleleri ile nehiy (5.) ve nida (1. 3. 4. 33.) kalıplarıyla başladığı görülmektedir. Bunun yanında aynı beyitte geçen ikinci cümlelerin; biri devrik (17.) olmak üzere 10u isim, yine biri devrik (49.) olmak üzere 25i fiil ile birer tane soru ve temenni şeklinde çeşitlilik göstermektedir. Üçüncü cümlelerin yer aydığı beyit sayısı 9 olup bunların biri emir (50.) olmak üzere 6sı fiil 3ü ise isim cümlesi şeklindedir.

Türleri itibariyle yukarıdaki tabloyu yansıtan bu şiirinde M. Sabri Efendi, 42 beyti birleşik cümlelerden oluşturmuş olup bunların 9unda üç cümleye yer vermiştir. Bu tür beyitlerde doğal olarak birçok yan cümle diğerlerin mamulü ya da bir ögenin tamamlayıcı unsuru görevini görebilmektedir.

Cümle türlerinden inşâi olanlar ile genellikle içinde bulunduğu durumu anlatmayı ve maruz kaldığı haksızlıklar karşısında gerek devlet ricalinin gerekse toplumun umursamazlığını yüksek sesle haykırmayı hedeflediği düşünülebilir.

Bunun yanında haberî cümle türün çoğunlukta olduğu açıkça görülen bu şiirinde şâir, asıl amacının okuyucu ilgili konularda bilgilendirmek olduğu söylenebilir. Muhatabın verilen bilgi karşısındaki pozisyonuna göre cümledeki tekid vb. unsurların kullanımı bakımdan tetkik edildiğinde; إن (13. 31.), أن (53. 60.), كان (35. 51.), قد (13. 36. 51.), لَ (17.) ve كان+قد gibi pekiştirme harflerine birer ve bir beyitte (14.) ise لا'ya üç defa yer vererek cümlelerin olumsuz manasını zirveye taşımıştır.

Yukarıdaki sonuçlardan hareketle Mustafa Sabri Efendi, kasidesinin 6 cümlesini devrik kurarak meaninin önemli konularından **takdim-te'hîrin** dışında **kasr/hasra** (54.), "cümlede övülen ya da yerilen önceki sözle ilgili yanlış anlaşılma ihtimalini kaldıran bir kaydı getirmek" anlamındaki **tekmîle** (Hatîb el-Kazvîni, 2011: 344; Teftâzânî, 1309: 295; Suyûtî, (ts): 74) (30.) ve **hazfe** (1.3.) yer vermiştir.

Kasidede, beyan disiplininden, "bir ilgi ve karîne ile gerçek anlamı dışında kullanılan kelime veya terkihi ifade eden" **mürsel mecaz** (63.) ile **teşbihin** (Kazvîni, (2011): 164; Abbas, 1987: 17) (13. 15. 25. 35. 46.) türleri geçmektedir.

Bedi ilmi, zikri geçen iki disiplinin kurallarına uygun olarak oluşturulan bir ifadenin lafız ve mana cihetinden tezyinatıyla alakalı sanatların metne tatbikiyle ilgilenen disiplindir. Bu, şairin ve dolayısıyla da toplum kültürünün estetik anlayışıyla bağlantılı olduğu için farklı nedenlerle uygulama biçimleri ve hedefleri zaman zaman değişmekte hatta az da olsa musanna' beyitlerin yazılmasına sebep olacak derecede ileriye götürülebilmektedir.

Bu itibarla kasidede bedi sanatlarından; "anlamca birbirine zıd iki veya daha fazla ögenin dizide zikredilmesi" olarak tanımlanan ve bazılarınca tezâd, tekâfü' ve mutâbakât gibi isimlerle de belirtilen **tıbâk** (Kazvîni, 2011: 255; Teftâzânî, 1307: 385-386) (2. 12. 18. 21. 26. 34. 66. 68.); tenâsüb, mü'âhât ve telfik olarak da isimlendirilen **müraatü'n-nazir** (Sekkâkî, 1420/2000: 528; Kazvîni, 2011: 260; Teftâzânî, 1309: 420) (11. 14. 19. 20.); **tezyil** (5. 6. 9. 30.), **tedbîc** (63.); **te'kîdü'z-zem bimâ yuşbihu'l-medh** (Alevî, (ts): 128) (22.), **tekrar** (3.), **hüsn-i matla'** (1. 2.) ve **hüsn-i intihâ** (71. 72. 73), **hüsn-i tehallüs** (5.), **îcaz-i hazf** (1. 4. 8. 24. 28. 31.), **telmih** (11.), **iktibas** (11. 14. 35.), **iştikak** (19. 30.), **izdivaç** (7. 13. 18. 19. 20. 24. 27. 28. 34. 45. 53.) **kasr** (54.) **kinâye** (27.), **musarra'** (1.), **mutarraf seci** (1.) **mürekkebin kinâye** (54.) **rec'** (53.) ve **tecahül-i arif** (38.) gibi belli başlıları görülmektedir.

IV- Şiir Zarureti Açısından

Şiir, duygu ve düşüncenin olağandışı bir his ve yapıyla ifade etmektir. İfadedeki bu haslet kimi zaman mananın lafızlara dökülme şekline de sirayet ederek en küçük birim olan kelime ile bunlardan mürekkebin cümleler bile işlek kuralların ihlaline denenebilmektedir. Kuralıl tatbikinin imkânsızlaştırılmasında şiirin ya da nazmın yazıldığı bahri de etkili olabilmektedir. Fakat aynı zamanda bu şairin normal kalıplara sığmayan bir fikir dünyasına sahip olduğunun başka açıdan dışa yansımaları olarak da görülebilir. Nitekim M. Sabri Efendi'nin Dâd kasidesi, bu açıdan ele alındığında; aslında memdûd olan البكاء (4.), السفهاء (8.) ile الحياء (24.) kelimelerinin maksûr ve جدوى kelimesi vavın hazfiyle جدى (43.) şeklinde kullanılmak suretiyle sarf; يُرى حتما وأمرًا مُقضى (49.) cümlesinde altı çizili kelime mansûb olması gerekirken merfû ve هان لو مُلكين آراء بها (69.) cümlesindeki fiili, cemi müennes kalıbında getirilerek nahiv bakımından az sayıdaki uygulamalara yer verildiği görülmektedir.

⁸ Parantez içindeki rakam/lar konunun kaçınıcı beyitte geçtiğini göstermektedir.

Sonuç

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşamış olup devletin farklı birimlerinde eğitimci, yönetici ve idareci olarak çalışmış fikir, aksiyon ve siyaset adamıdır. Devletinin ve toplumunun batı karşısındaki hezimetini birebir yaşaması onu, kurtuluşun mücadelede olduğunda arayanlara karşı, mücadele sonrası muhtemel değişiklikleri düşünerek, isabetsiz tavır takınmasına itmiştir. Milli mücadele taraftarlarına karşı takındığı bu olumsuz tavrı onun ülkesinden ayrılmasına ve ülke haricinde birçok yerde göçmen hayatı sürmesine yol açmıştır. Yerleşmek üzere gittiği Mısır'dayken, Haziran 1924, oğluyla birlikte kendisinin de Türkiye vatandaşlığından çıkarılmalarıyla birlikte Türklükten de istifa etmiş ancak affedilmesine karşın bir daha ülkesine dönmemiştir.

M. Sabri Efendi, hasseten dinin ve dinin temsilcisi olarak gördüğü hilafetin elde tutulması başta olmak üzere dini, din dışı ve toplumsal konulardaki düşünce ve fikirlerini, kendisinin kurduğu gazete ve dergi ile diğer yayın organlarında yayınladığı yazılar ve eserlerde hayatının sonuna kadar anlatmış ve savunmuştur. Bu amaçla o, sayısız makale ve ondan fazla eser telif etmiştir.

Türkçe dilinde de şiirler kaleme alan M. Sabri Efendi'nin bu makalede farklı yönleriyle ele alınan Arapça şiirlerinin tamamı kaside tarzında olup muhteva itibarıyla makale ve kitaplarında işlediği konuların özeti mahiyetindedir.

Genellikle tasvir nitelikli olmakla birlikte işlenen konu itibarıyla; tasvir, eleştiri ve hiciv gibi birden fazla özellikli olanları da görülmektedir.

Şiirlerinde anlam-lafız bakımından uyumun gözetildiği, fesahat ve belâgat için aranan şartlara riayet edildiği, vurgulanmak istenen manaya göre meani ve beyan konularının uygulandığı bunun yanında gerek lafız ve gerekse mana bakımından bedi sanatlarından yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

Şiirlerinde, muhtemelen çok değişken ve sıkıntılı hayat mücadelesinin de etkisiyle muhaliflerine karşı zaman zaman aşırılığa kaçmasına ve bazen de haksız suçlamalarda bulunmakla birlikte, hatalı olduğunu düşündüğü mevzularda konunun muhatabı olan kişi ve kesimlerden de özür dilemiş ve kusurunu kabullenmiştir.

Çalışmada ele alınanların haricinde Türkçe nazmettiği ile diğer tür şiir çalışmalarını da ihtiva eden kapsamlı başka araştırmanın yapılması M. Sabri Efendi'nin şiir anlayışı ve şairliği konusunda isabetli değerlendirmelerin yapılmasına imkân sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbas Fadıl Hasan (1987). *el-Belağa Funûha ve efnanuha, 'İlmü'l-Beyân ve'l-Bedî'*. Amman.
- Ahmed b. Hanbel (1992). *Müsned*. haz. Bedreddin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- el-Alevî, el-Muzaffer b. el-Fazl (ts). *Nazratu'l-iğrîd fi nusratı'l-karîd*. thk. Nuha Arif el-Hasan, Dimaşk.
- Düreyd b. es-Simme, (ts.). *Divan*. thk. Ömer Abdurrahman, Kahire: Darul'-Maarif.
- el-Hatîb el-Kazvîni, Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman (ts). *et-Telhîs fi 'ulûmi'l-Belâğa*. haz. Abdurrahman el-Berkûkî, Dâru'l-kutubi'l-'Arabî.
- el-Hatîb el-Kazvîni, Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman (2011). *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. haz. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmîyye.
- el-Hatîb et-Tebrizî, Ebû Zekriyya Yahya b. Ali (1405/1685). *Şerhu'l-Kasâidi'l-aşer*. tsh. Abdüsselam el-Hûfi, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmîyye.
- İBB Atatürk Kitaplığı (56557). Müteferrik Evrak.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal (1992). Bârûdî, Mahmud Sâmî Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 90-91.
- el-Kavsî, Muferrîh b. Süleyman (1427/2006). *Mustafa Sabri, el-Müfekkîru'l-İslâmîyyu ve'l-âlimu'l-âlemîyyu ve Şeyhülilâm fi'd-Devoleti'l-Usmâniyyeti sâbikan*. Dimaşk: Darul'-Kalem.
- Muhammed Muhammed Hüseyin (1405/1985). *el-İtticahatü'l-vataniyye fi'l-edebi'l-muasır*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- Müslim b. el-Haccâc (1423/1992). *Sahih*. haz. Muhammed Fuad Abdülbaki. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- er-Râfiî, Mustafa Sadık (1385/1966). *Tahte râyeti'l-Kur'ân*. Mısır: el-Mektebetü't-ticaretî'l-kübra.
- es-Sekkâki, Ebû Yakûb Sirâceddin Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed (1420/2000). *Miftâhu'l-ulûm*. thk. Abdulhamid Hendavî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmîyye.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman (ts). *Şerhu 'Ukûdi'l-cumân*. Dâru'l-Fikr.
- Şevki Ahmed B. Ali (ts). *Divanu Şevkî*. Beyrut: Daru Sâdir.
- et-Teftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah (1307). *Muhtasarü'l-me'ânî*. İstanbul.
- et-Teftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah (1309). *el-Mutavvel*. İstanbul.
- Yavuz, Yunus Şevki (2006). "Mustafa Sabri Efendi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. XXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 350-353.